

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 930.2:81'373.23(=161)"08"

DOI: 10.26565/2227-6505-2018-27-01

ЕТНОНІМ «СІВЕРЯНИ» В ПИСЬМОВИХ ДЖЕРЕЛАХ ІХ СТОЛІТТЯ

М. І. Кириченко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
m.i.kiritchenko@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0003-2682-0691>

Стаття присвячена аналізу розвитку в історіографії та джерелознавстві знань і уявлень про етноніми, схожі з назвою східнослов'янського племінного союзу «сіверяни», що згадуються в джерелах ІХ століття: «Хронографії» Феофана Сповідника і «Баварському географі» анонімного автора. Розглядаються різні гіпотези щодо інтерпретації цих етнонімів і їх етнічної атрибуції. Автор приходить до висновку, що, незважаючи на той факт, що досліджувані етноніми пов'язуються переважно з «сіверянами» Подунав'я, вони мають і певну цінність для дослідження історіографії історії сіверян Дніпровського лісостепового Лівобережжя, оскільки можуть відображати етапи їх міграції з Дунаю, відповідно до деяких гіпотез і даними «Повісті временних літ».

Ключові слова: сіверяни, слов'яни, Феофан Сповідник, Баварський географ, середні віки.

Стаття посвящена анализу развития в историографии и источниковедении знаний и представленной об этнонимах, сходных с названием восточнославянского племенного союза «северяне», упоминаемых в источниках IX века: «Хронографии» Феофана Исповедника и «Баварском географе» анонимного автора. Рассматриваются различные гипотезы относительно интерпретации этих этнонимов и их этнической атрибуции. Автор приходит к выводу, что, несмотря на тот факт, что исследуемые этнонимы связываются преимущественно с «северянами» Подунавья, они обладают и определенной ценностью для исследования историографии истории северян Днепровского лесостепного Левобережья, поскольку могут отражать этапы их миграции с Дуная, в соответствии с некоторыми гипотезами и данными «Повести временных лет».

Ключевые слова: северяне, славяне, Феофан Исповедник, Баварский географ, средние века.

The article deals with the analysis of the development of knowledge and ideas about ethnonyms in historiography and source study, which were similar to the name of the East Slavic tribal Union 'Severians', mentioned in the IX century sources (The Chronicle of Theophanes the Confessor and the Bavarian geographer). Various hypotheses regarding the interpretation of these ethnonyms and their ethnic attribution are considered. The author comes to the conclusion that, despite the fact that the studied ethnonyms are mainly associated with the Severians of Danube region, they also have a certain value for studying the historiography of the history of the Severians of the Left-bank of Dnieper, since they can reflect the stages of their migration from the Danube, according to some hypotheses and data of the Primary Chronicle.

Keywords: Severians, Slavs, Theophanes the Confessor, Bavarian geographer, Middle Ages.

Актуалізація історичних знань про сіверян вимагає звернення до письмових джерел, їх ревізії та верифікації, а також розгляду умов формування джерельної бази і розвитку інтерпретацій згаданих в ній фактів. При цьому необхідно враховувати чинники, які могли призвести до викривлення інформації як в джерелі, так і в їх інтерпретаціях. Важливою

складовою роботи з історіографією є також прийняття до уваги інформації про публікації джерел з метою встановлення часу введення в науковий обіг текстів чи їх перекладів.

Дана робота є складовою частиною дослідження джерельної бази з історії східнослов'янського племінного союзу сіверян і, зокрема, більш вузького її відділу – дослідження письмових джерел. У розпорядженні істориків знаходиться 10 письмових джерел з 23 повідомленнями про сіверян або про племена, які на певних етапах розвитку історіографії сприймалися як сіверяни. Два з цих джерел були створені до IX століття – це «Баварський географ» анонімного автора і «Хронограф» Феофана Сповідника. У них згадуються дунайські сіверяни, відображені під етнонімом «цвіряни», «церівани» і «севери», проте деякі дослідники вказують також на можливий зв'язок цих етнічних ідентичностей з дніпровськими сіверянами [14, с. 106, 107; 15, с. 166], тому вони також потрапили в поле нашого інтересу.

«Баварський географ». Текст анонімного твору «Опис міст і областей на північ від Дунаю», що закріпився в науковій літературі під короткою назвою «Баварський географ», зберігся в єдиному манускрипті IX століття, який, на думку А. В. Назаренко, є не списком, а оригіналом, складеним в південношвабському монастирі Райхенау після початку 870-х рр. н. е. [10, с. 8; 9, с. 69]. Манускрипт був виявлений в Мюнхені в 70-і рр. XVIII століття. Його знайшов посланник французького короля в Саксонії Gabriel Du Buat-Nançay (граф дю Бюа). Він переклав текст цього твору на французьку мову і опублікував його. Ця франкомовна публікація була відома і російськомовним читачам (зокрема, нею користувався Н. М. Карамзін) [9, с. 56]. У джерельну базу з історії сіверян Баварський географ вперше увійшов у праці Д. І. Багалія (1882 г.). Перевидання «Баварського географа» здійснювалося неодноразово, але навіть через століття після першої публікації (в 1988 р.) І. Херрман вказував, що дані цього твору не піддаються перевірці, його датування невизначене і дискусійне, а джерело, на яких воно базується невідоме [15, с. 164]. Однак уже через кілька років (в 1993 р.) був опублікований переклад на російську мову і коментарі тексту «Баварського географа», здійснені А. В. Назаренко, який значно просунувся в критиці цього джерела в тому, що стосується опису слов'янських племен [10]. У 2001 році цей переклад був перевиданий з виправленнями за оригінальним рукописом і частково відтворений в 2010 році з деякими оновленнями в транслітерації [3, с. 25-30].

«Баварський географ» являє собою перелік назв племен, що розселилися на північ від Дунаю, із зазначенням кількості міст, що належали їм. У деяких випадках число цих міст таке велике, що дослідники запідозрили автора в перебільшенні [3, с. 25]. Не виключено, що подібне перебільшення торкнулося і сіверян.

У тексті «Баварського географа» зустрічається два етноніми, близьких за звучанням до «сіверян». Це цвіряни і церівани: «Цвіряни (Zuireani) мають 325 міст» [3, с. 28] і «Церівани (Zerivani) – це королівство (regnum) настільки велике, що з нього походять всі слов'янські народи і ведуть, за їхніми словами, від нього свій початок» [3, с. 28]. Зазначені етноніми А. В. Назаренко в своєму перекладі на російську мову транскрибував спочатку як «свіряни» і «серівани» [10, с. 14; 9, с. 55], а потім як «цвіряни» і «церівани» [3, с. 27, 28].

Етнонім «цвіряни» співвідноситься деякими дослідниками з гідронімами Свір в верхів'ях Дністра [3, с. 27]. Д. І. Багалій допускав можливість, що в цвірянах можна вбачати сіверян [1, с. 9, 10]. Відносно ж церіван існує безліч гіпотез, однак, переконливі локалізація і ідентифікація цього загадкового слов'янського етнікона, як його назвав А. В. Назаренко [3, с. 28], й досі не вироблені. Деякі дослідники бачать в них «сорбів», інші – «червян» і пов'язують з давньоруської Червенською областю, а треті знаходять зв'язок церіван з островом Рюген. Докладний огляд цих гіпотез провів А. В. Назаренко [10, с. 34, 35]. Посилаючись на нього, А. А. Горський зазначає, що найбільш правдоподібно виглядає зіставлення етноніма «Zerivani» з давньоруськими топонімами «Червень» і «Червенські гради» [2, с. 276, 277]. Крім того, він звернув увагу на той факт, що в тексті «Баварського географа» відсутня вказівка на кількість належних їм міст. Цей факт, а також ремарка про

походження всіх слов'ян від церіван, на думку А. А. Горського, вказують на те, що дана спільнота на момент створення джерела вже не існувала [2, с. 277].

Сіверян в церіванах бачили І. Херрман і О. Н. Трубачов. При цьому, І. Херрман бачив сіверян як в церіванах, так і в цвірянах, вважаючи ці етноніми дублетом [15, с. 166] (А. В. Назаренко також не виключає, що ці етноніми слід розглядати як варіації однієї й тієї ж племінної назви [10, с. 25]). О. Н. Трубачов бачив в «Zerivani» деформований етнонім «сіверяни» в своїй повній слов'янської формі, яка розвинулась від етноніма «север» [14, с. 106, 107]. Текст «Баварського географа», на його думку, передає середньовічну традицію про дунайську прабатьківщину слов'ян, вказуючи на землю сіверян, як на місце первісного їх розселення. Але мова тут, на його думку, йде не про сіверян нижньої течії Дунаю, а про особливих, третіх сіверян, які перебували в центрі між південнослов'янськими і східнослов'янськими (давньоруськими) сіверянами [14, с. 106, 107]. Цікавий також погляд О. Н. Трубачова на походження етноніма «сіверяни» – він вважав, що воно пов'язане з розселенням носіїв цього етноніма на північному («северном») боці Дунаю [14, с. 108].

Таким чином, лише на думку невеликого числа дослідників «Zuireani» і/або «Zerivani» «Баварського географа» слід ототожнювати з сіверянами. Але навіть в цьому випадку мова йде не про сіверян Подесення, відомих автору «Повісті временних літ», або сіверян Феофана, що жили біля нижньої течії Дунаю, а про якусь третю спільноту, розташовану на північ від цієї річки.

«Хронограф» Феофана Сповідника. Візантійський автор Феофан Сповідник в своєму творі «Хронограф» (час створення: близько 810-814 рр.) згадує северів (Severes), що живуть між Дунаєм і Чорним морем, а також ім'я ватажка северів – Славуна.

У 70-х роках IX століття папський бібліотекар Анастасій здійснив перший переклад «Хронографу» з грецької на латинську мову [16, с. 19]. Друковані видання «Хронографу» почали з'являтися з середини XVII століття [7, с. 251], а перший переклад на російську мову було здійснено В. І. Оболенським та Ф. А. Тернівським і опубліковано в 1887 році [6]. З тих пір твір пережив численні перевидання і переклади, в тому числі і нові переклади на російську мову [16; 7, с. 248-349; 18, с. 89-122]. Розповідаючи про події 679/680 рр. Феофан Сповідник повідомляє про напад болгар на Фракію. Переслідуючи ромейв, болгарі переправилися через Дунай, дійшли до Варни і підкорили «з живучих там племен славинів так звані сім родів, северів» [16, с. 62]. Розселившись тут «від початку ущелини Берегава до східних областей, а на півдні і на заході до Аварії, болгарі підкорили інші сім родів, які платили їм данину» [16, с. 62].

Словосполучення *επτά γένεάς* [16, с. 37], представлене тут в перекладі І. С. Чічурова як «сім родів», по-різному тлумачилося дослідниками. Складність полягає в тому, що грецьке слово *επτά* (сім) може також перекладатися як «невизначена безліч» [16, с. 121], а *γένεάς* має кілька значень, в тому числі: рід, покоління, плем'я. Так, І. С. Дуйчев пропонував тлумачити словосполучення «*επτά γένεάς*» як «безліч племен» [16, с. 120-121]; П. І. Шафарик, В. І. Оболенський і Ф. А. Тернівський переводили його як «сім поколінь» [17, с. 265] або «сім колін» [6, с. 263]; Л. Нідерле – як «сім племен» [11, с. 86]. Тлумачення грецького *Ἐπτά* (сім) як «безліч», дає, на думку І. С. Чічурова, можливість узгодити повідомлення Феофана з джерелом, відомим під назвою «Вірменська географія», що повідомляє про велику область у Фракії, де живуть 25 слов'янських народів [12, с. 25, 26].

Співвідношення в тексті «семи родів» і «северів» («Σεβερεις» Феофану або «Severes» в латинській інтерпретації Анастасія) [16, с. 121] також має розбіжності серед дослідників, одні з яких вважають, що севери тут названі як одне з семи слов'янських племен; інші – що мова йде окремо про северів і про інше об'єднання, що складалося з семи слов'янських племен; треті – що мова йде про два племені: северів і плем'я під назвою «сім родів» [16, с. 120-121].

В. І. Оболенський і Ф. А. Тернівський перевели фразу про підкорення слов'ян як «овладели живущими здесь семью коленами славян и северян» [6, с. 263]. За

С. П. Кондрацьєвим ця фраза читається як «овладели живущими здесь семью племенами славян и поселили северян на восточной стороне [...], а прочих, обложив данью, поселили к югу и западу до самой Аварии» [8, с. 278]. На думку В. Златарські, севери були одним з семи слов'янських племен, підкорених булгарами [4, с. 142]. Ю. А. Кулаковський писав, що Феофан дає ім'я «семи племен» слов'янському населенню області, зайнятої болгарами, і називає по імені одне плем'я – сіверян, яке як би протиставилося іншим семи [5, с. 232]. У той же час І. С. Чічуров вважає, що севери Феофана чітко протиставляються іншим семи, а не шести племенам, з чого випливає, що вони не входять в цю сімку [16, с. 120-121]. Дослідник «сіверянської» археології О. В. Сухобоков вважав, що булгари зустрілися на Балканському півострові з племінним об'єднанням під назвою «Славинії семи родів» і союзними з ним дунайськими сіверянами [13, с. 36, 37].

На окрему увагу заслуговує переклад і інтерпретація досліджуваного нами фрагмента, запропонований Г. Г. Літаврїним: «Когда же они овладели также из находящихся поблизости славянских племен так называемыми «Семью родами», они поселили северов от передней теснины Верегава к районам на восток, а в район к югу и западу, вплоть до Аварии, – остальные «Семь родов», находящихся под пактом» [7, с. 279]. «Сім родів», як припустив Г. Г. Літаврїн, – це соціально-політична територіальна організація слов'ян, що отримала власну назву, сформовану, можливо, на основі пам'яті про сім об'єднаних племен або родів які колись її утворили [7, с. 314]. Севери, на його думку, входили в об'єднання «Сім родів», але після приходу болгар піддалися переселенню, здійсненому з метою ослаблення цього об'єднання. На те, що севери сприймалися відокремлено від слов'янського союзу племен також вказує, на думку Г. Г. Літаврїна, фраза «інші «Сім родів» в кінці наведеного уривка [7, с. 315].

Поділ болгарами слов'янських племен на дві групи (северів і «сім родів»), як вважають деякі дослідники, може відображати неоднотипний характер відносин, що встановився між слов'янами і болгарами [16, с. 122], а можливо навіть участь северів в підкоренні болгарами інших слов'янських племен.

«Хронограф» Феофана Сповідника багато в чому збігається з «Короткою історією» патріарха Никифора, що вказує на їх спільне джерело, що не дійшло до нашого часу [16, с. 18, 19, 146, 147]. Варто відзначити, що в творі патріарха Никифора, написаному на кілька десятиліть раніше «Хронографу» Феофана Сповідника, розповідь про підкорення слов'ян болгарами подається коротко і без згадки «семи родів» і «северів». Це джерело містить вказівку на мету розселення підкорених слов'янських племен: вони підпорядковують живучі поблизу слов'янські племена і одним з них доручають охороняти області, прилеглі до аварів, а іншим – дивитися за сусідніми з ромеями землями [16, с. 162]. У цих «інших» слов'янах, яким було доручено охороняти кордон з ромеями, дослідники вбачають северів Феофана Сповідника [16, с. 178]. Згадка в «Хронографі» сіверянського архонта Славуна дозволило історикам припустити, що, потрапивши під владу болгар сіверяни все ж продовжували зберігати деяку ступінь автономності. Під 764 рік в «Хронографі» повідомляється, що Василевс, таємно відправивши посланців в Булгарію, схопив архонта северів Славуна, що створив у Фракії багато зла [7, с. 285]. Цей пасаж, на думку Г. Г. Літаврїна, свідчить про збереження северами автономії під владою хана. Їх архонт не боявся самостійно діяти проти імперії у Фракії» [7, с. 320]. До такого ж висновку прийшов і І. С. Чічуров [16, с. 122].

Підводячи підсумки аналізу інтерпретацій повідомлень Феофана Сповідника в історіографії, можна з упевненістю сказати, що цей твір є цінним джерелом з історії сіверян Подунав'я. Однак зв'язок цього племені з сіверянами Дніпровського Лівобережжя все ще залишається дискусійним питанням.

Таким чином, згадки етнонімів, що пов'язуються в історіографії з сіверянами, в джерелах IX століття не зачіпають безпосередньо тему історії сіверян Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. У них мова йде про етноси зі схожою назвою, що жили в басейні Дунаю. Однак зазначені джерела можуть відображати період «Дунайської прабатьківщини»

слов'ян (про яку оповідає автор «Повісті временних літ») і, в такому разі, сіверяни тут виступають або як предки всіх слов'ян («церівани» Баварського географа), або як одне із слов'янських племен, підкорених болгарами («севери» Феофана сповідника). Відношення дунайських сіверян до сіверян Подніпров'я є дискусійною темою, а, отже, впровадження зазначених пам'яток в джерельну базу з історії літописних сіверян вимагає додаткових досліджень і залучення нових джерел.

Незважаючи на те, що пам'ятки, розглянуті нами, не стосуються літописних сіверян безпосередньо, вони все ж зберігають певну цінність як для дослідження історії східнослов'янського племінного союзу сіверян, так і для дослідження історіографії цієї теми, оскільки пам'ятки, які розповідають про сіверян Подунав'я, стали однією з опор для гіпотез про міграцію сіверян з Дунаю до Дніпра або навпаки, з Дніпра до Дунаю.

Література

1. Багалеї Д. И. История Северной земли до половины XIV ст. – К., 1882. – 310 с.
2. Горский А. А. Баварский географ и этнополитическая структура восточного славянства // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы исследования. 1995 год. – Москва : Наука, 1997. – С. 271-283.
3. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / [Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова]. – Т. 4: Западноевропейские источники. [Сост. А. В. Назаренко]. – Москва : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – 512 с.
4. Златарски В. История на Българската държава през средните векове. – София: Захарий Стоянов; Св. Климент Охридский, 2007. – Т. 1. Първо Българско царство. – Ч. 1. Епоха на хунобългарското надмощие. – 486 с.
5. Кулаковский Ю. А. История Византии: В 3 т. 2-е изд. – Т. 3. – СПб. : Алетей, 1996. – 352 с.
6. Летопись Византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / В пер. с греч. В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского; С предисл. О. М. Бодянского. – Москва : Унив. тип. (М. Катков), 1884. – IV, IV, 5-370 с.
7. Литаврин Г. Г. Феофан Исповедник // Свод древнейших письменных известий о славянах. – Т. 2: (VII - IX вв.). [Отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – Москва : «Восточная литература» РАН, 1995. – С. 248-349.
8. Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. // ВДИ. – № 1 (14). 1941. – С. 230-280.
9. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII веков. – Москва : Языки русской культуры, 2001. – 781 с.
10. Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX-XI веков. – Москва : Наука, 1993. – 240 с.
11. Нидерле Л. Славянские древности / [Пер. с чеш. Т. Ковалевой и М. Хазанова; Предисл. проф. П. Н. Третьякова; ред. А. Л. Монгайт]. – Москва : Изд-во Иностранной лит-ры, 1956. – 450 с.
12. Патканов К. Из нового списка Географии, приписываемой Моисею Хоренскому // ЖМНП. – СПб., 1883. – Ч. 226. – С. 27-30.
13. Сухобоків О. В. До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян // Археологія. 1999. № 2. С. 25-39.
14. Трубачев О. Н. В поисках единства: взгляд филолога на проблему истоков Руси. 3-е изд., доп. – Москва : Наука, 2005. – 286 с.
15. Херрман И. Ruzzi. Forsderen liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского географа» (первая половина IX в.) // Древности славян Руси [отв. ред. Б. А. Тимошук]. – Москва : «Наука», 1988. – 288 с.

-
16. Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора. – Москва : Наука, 1980. – 216 с.
  17. Шафарик П. И. Славянские древности. – Т. 2. – Кн. 1 / [Пер. О. М. Бодянский]. – Москва : В Университетской типографии, 1847. – 442 с.
  18. BYZANTINOROSSICA : Свод византийских свидетельств о Руси. Нарративные памятники. – Т. 2. / М. В. Бибиков. – Москва : Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 528 с.